

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'367

Т. В. Ворушко

УПОДІБНЕННЯ СЛОВОФОРМ У МЕЖАХ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Йдеться про уподібнення словоформ у межах простого речення, яке посідає особливе місце в системі синтаксичної зв'язності окремих компонентів певного мовленнєвого ланцюга.

Ключові слова: уподібнення, словоформа, синтаксичний зв'язок.

Рассматривается уподобление словоформ в пределах простого предложения, которое занимает особое место в системе синтаксической связности отдельных компонентов конкретной речевой цепи.

Ключевые слова: уподобление, словоформа, синтаксическая связность.

The article deals with the problem of assimilation of words-parts within the limits of simple sentence that occupies the special place in the system of syntactic connectedness of separate components of certain speech chain.

Keywords: assimilation, word-part, syntactic connection.

Кваліфікуючи уподібнення як один із засобів реалізації й маркування синтаксичної і смислової зв'язаності компонентів мовленнєвого ланцюга, виводимо цей маркер за межі компетенції власне узгодження, а отже, і за словосполучення, за межі словосполученєвих, за термінологією А. П. Загнітка [5, с. 17], зв'язків. Указаний маркер супроводжує не тільки узгодження, при якому уподібнення словоформ є основою диференційною ознакою цього типу підрядного зв'язку, а сам термін є одним з основних складників відповідної дефініції, а й цілу низку синтаксичних зв'язків навіть у межах одного простого речення. Уподібнення має місце, як це впливає з найбільш повної, серед відомих нам, номенклатури типів синтаксичного зв'язку в сучасній українській мові [6], причому в межах одного речення, при кореляції, розчленуванні (тяжінні), поясненні

© Ворушко Т. В., 2012

й контактуванні. І здійснюється тут уподібнення, за незначним винятком, у системі традиційних для узгодження категорій. І якщо з власне узгодженням особливих проблем у розглядуваному аспекті не виникає, оскільки залежно від характеру уподібнення ми, приєднуючись до думки І. І. Меншикова і І. С. Попової [7], розглядаємо повне, неповне, смислове й порушене узгодження, то перераховані вище типи синтаксичного зв'язку вимагають, вірогідно, деяких спеціальних коментарів і пояснень як змістовного, так і процедурного плану, пояснень, які стосуються переважно диференціювального потенціалу уподібнення однієї словоформи іншій, реального функціонування відповідного маркера при формуванні чи фіксації тих або інших синтаксичних відношень між реченнями, а також ступеня лінгвістичної (формальної і змістовної) значущості цього маркера та його ефективності.

Виходять за межі словосполучення і випадки уподібнення словоформ у всіх конструктивних парах, одним із елементів яких є, наприклад, звертання (*Олено, скажи про все відверто й Друзі, скажіть про все відверто*) або компонент із сурядним зв'язком (*Скажи й зроби* та *Скажіть і зробіть*). Проблематично відносити до словосполучень конструкції із напівпредикативним поширювачем на зразок *Лист, відправлений за невідомою мені адресою*. З іншого ж боку, і прикметник, і ад'єктивний займенник можуть уподібнювати свою форму формі особового займенника, який не утворює, як це прийнято вважати, словосполучень з указаними парадигматичними класами слів, але разом із тим вступає ад'єктивами в словосполученневотвірні відношення в межах речення навіть без вторинної предикації. У Т. Г. Шевченка, наприклад, є такі рядки:

Аміль тобі, великий муже!

Великий, славний! та не дуже...

Якби ти на світ не родивсь

Або в колисці ще упивсь...

То не купав би я в калюжі

Тебе преславного. Аміль [10, с. 566].

Цілком респектабельне й абсолютно нормативне прономінально-ад'єктивне словосполучення *тебе преславного*, яке теоретично, зрозуміло, співвідноситься з його початковою формою *преславний ти*, яка не функціонує як самостійна синтаксична

одиниця. Визначальним компонентом у подібних конструкціях може бути й ад'єктивний займенник. Наприклад:

*А всім **нам** вкупі на землі*

Єдинодуміє подай

І братолюбіє пошли [10, с. 592].

Тут узагалі немає нічого незвичайного, а тим більше екзотичного, навіть якщо звести підкреслену конструкцію до початкової форми відповідного словосполучення – *всі ми*.

Отже, маємо, як нам видається, усі підстави розглядати факти уподібнення однієї словоформи іншій не тільки в межах словосполучення, але й у межах цілого речення, а також – але про це дещо нижче – у межах більш складних, ніж одна комунікативна одиниця, синтаксичних утворень.

Спочатку звернімося до простого речення для того, щоб, по-перше, показати мовний і мовленнєвий ареал відповідного маркера за межами власне узгодження, а по-друге, конкретизувати систему лінгвістичних об'єктів, зв'язаних з уподібненням як засобом реалізації синтаксичної і смислової співвідносності компонентів мовленнєвого ланцюга, так і деяким формальним апаратом ідентифікації плану вираження й плану змісту.

У межах одного простого речення уподібнення найчастіше маркує той або інший підрядний зв'язок. Звідси, мабуть, й одна з причин неправомірного ототожнення термінів *уподібнення* й *узгодження*. Але якщо все ж розвести ці терміни й не торкатися власне узгодження як одного з видів підрядного зв'язку, то сфера реалізації маркувальних функцій уподібнення суттєво звужується й особливо в конструкціях із безпосереднім підпорядкуванням одного її компонента іншому. Поза нашою увагою опиняться практично всі атрибутивні словосполучення на зразок *голубе небо, мої друзі, прочитана книга* й под., які досить повно і в різних аспектах описані в багатьох як спеціальних, так і загального плану роботах із синтаксису сучасної української мови.

Стрижневий компонент атрибутивного словосполучення може бути детермінований не тільки одним ад'єктивом, який із ним узгоджується: прикметником (*цікава повість*), ад'єктивним займенником (*весь світ*) або дієприкметником (*намальована картина*), – але й двома (*ця цікава повість*), трьома (*червоні, сині й зелені стрічки*) і більше (*весь великий, непередбачуваний світ*) визначальними,

що належать до різних парадигматичних класів слів і вступають між собою в рівні синтаксичні й смислові відношення. Якщо у стрижневого компонента побудованого в такий спосіб словосполучення декілька узгоджених означень, то, разом із сурядним зв'язком між ними, а також і з супідрядністю (*червоні, сині й зелені стрічки*), у відповідних конструкціях може бути реалізований й інший синтаксичний зв'язок (*ця цікава повість*), без супідрядності, із незалежним один від одного функціонуванням детермінантів, у тому числі й тих, які уподібнюють свою форму стрижневому слову (*ця його повість; її цікава повість*). Але якщо при цьому уподібнення все ж має місце, то між уподібненими словоформами виникають певні синтаксичні відношення, які кваліфікуються як контактування, тобто особливий тип синтаксичного зв'язку між неоднорідними узгодженими означеннями до одного слова, які взаємно уподібнюють свої форми і, як правило, контактують один з одним.

Уподібнення визначальних словоформ одна одній і стрижневому іменнику, якщо він є (пор.: *Мені не подобається все це*) і якщо він може змінювати свої граматичні форми (пор.: *Я вперше побачив такого великого кенгуру*), є при контактуванні головною, треба думати, диференційною ознакою відповідних синтаксичних відношень, тим більше якщо вони виявляють себе в розгорнутому хоча б до рівня простого поширеного речення мовленнєвого ланцюга з кількома атрибутивними словосполученнями. У реченні *Наша дівчинка охоче носить цю білу сукню* вказана диференційна ознака дозволяє зафіксувати й осмислити те або інше атрибутивне значення за будь-якої трансформації лінійної структури цього речення, будь-якої інверсії. І справді. Ось лише декілька цілком, як нам видається, допустимих з погляду граматики, а можна думати, і стилістики сучасної української мови інвертованих варіантів наведеного речення:

1. *Охоче носить наша дівчинка цю білу сукню.*
2. *Охоче носить наша дівчинка ця білу сукню.*
3. *Охоче носить дівчинка наша цю білу сукню.*
4. *Охоче носить дівчинка нашу цю білу сукню,*
5. *Охоче носить ця дівчинка наша білу сукню.*
6. *Охоче носить ця дівчинка нашу білу сукню.*
7. *Охоче носить ця наша дівчинка білу сукню й под.*

Будь-яке із семи одержаних трансформованих речень відповідає нормам української мови, і в кожному з них по-різному побудовані обидва атрибутивні словосполучення. Маркуються ж відповідні конструкції перш за все уподібненням форм ад'єктивів, які входять до них. Що ж стосується контактного розташування визначальних компонентів у таких конструкціях, то воно через спільні особливості порядку слів в українській мові може бути і факультативним. І якщо, наприклад, допустимість (або раціональність) такої, скажімо, побудови, як *Охоче наша дівчинка цю носить білу сукню* або *Охоче ця носить наша дівчинка білу сукню*, може викликати сумнів, то речення з рамковою конструкцією (*Охоче наша дівчинка носить цю сукню білу*) або з контактною позицією словоформ, які не уподібнюються (*Охоче носить дівчинка наша цю сукню білу*), досить, на наш погляд, респектабельні й, вірогідно, прийнятні в найрізноманітніших умовах спілкування. Уподібнення словоформ, отже, тут виявляється лінгвістично більш значущим, ніж лінійні параметри, позиція відповідних ад'єктивів у реченні.

Менш значуще уподібнення словоформ у конструкціях з прикладкою, хоча в дефініцію прикладки як особливого типу означення звичайно включається умова узгодження визначального з визначуваним у формі відмінка. Про узгодження тут мови, звичайно, бути не може, оскільки в цих конструкціях, як уже відзначалося вище, немає власне підрядного зв'язку. У кращому випадку зв'язок цей проміжний між сурядним і підрядним [2, с. 210], а то і взагалі логічний, який виражає родо-видові відношення. Але якщо навіть говорити не про узгодження, а про уподібнення словоформ в апозитивних конструкціях, то й таке уточнення мало що дасть. Уподібнення в таких конструкціях, як справедливо відзначають І. І. Меншиков й І. С. Попова, наводячи приклади на зразок *за селищем Старі Дороги; море Лаптевих* і под. – це окремий випадок, який не маркує відповідне синтаксичне утворення [7, с. 49–50]. Однак уподібнення компонентів апозитивної конструкції стає обов'язковим, визначуване в ній слово є займенником, як це має місце в прислів'ї: **Нам** крамарям, як не збожиться, так і не розжиться або, наприклад, у таких віршах К. Герасименка:

*Тепер би ти уже була старою –
Вони пройшли, твої літа, –
По вечорах сиділа б ти зі мною
В глибокім кріслі, стомлена, проста* [1, с. 48].

Треба, сказати, що деякі лінгвісти, наприклад Л. Теньєр, хоча й ставлять апозитивне означення на той же ієрархічний рівень, що й визначуваний субстантив, кваліфікують все ж цей детермінант як гіпостазис [8, с. 178], тобто своєрідну ад'єктивацію, з одного боку, і субстантивацію, з іншого або ж, за Ж. Марузо [6, с. 100], як підстановку однієї граматичної категорії (субстантива) замість іншої (ад'єктива). Але якщо при цьому уподібнення форм іменників і факультативне, то уподібнення іменника займеннику як синтаксичній домінанті, мабуть, усе ж обов'язкове. У наших прикладах іменник *крамарям* уподібнює свою відмінкову форму займеннику *нам*, а іменник *літа* – займеннику *вони*. У другому прикладі є ще одне уподібнення, але уподібнення не іменника, а прикметників *стомлена* і *проста*, і найсуттєвіше тут те, що уподібнюються відповідні прикметники не займеннику *ти*, як це може здатися на перший погляд, а особовій формі дієслова *сиділа*, форма жіночого роду якого в цьому випадку і визначає таку ж граматичну форму двох прикметників. У цьому неважко переконатися, побудувавши, таку, наприклад, модифікацію (дозволимо її собі як лінгвістичний експеримент) останніх двох рядків наведених вище віршів К. Герасименка:

*По вечорах сидів би ти зі мною
В глибокім кріслі, стомлений, простий.*

Можливе, правда, й подвійне уподібнення аналізованих прикметників, тобто уподібнення і формі дієслова, і займеннику, який супроводить цю форму, якщо, природно, йдеться про граматичну категорію числа: *По вечорах сиділи б ви зі мною В глибокім кріслі, стомлені, прості*. Обумовлене таке уподібнення координацією форм підмета й присудка.

Що ж стосується розглянутих конструкцій з апозитивним означенням власне до займенника, то обов'язкове уподібнення відповідних словоформ здійснюється саме в категорії відмінка і, у загальному випадку, тільки в категорії відмінка, оскільки цілком не тільки прийнятні, але й, потрібно думати, і як нормативні такі, скажімо, синтаксичні утворення, як *йому*, *вашій*, а також

нам, вашій надії, у яких визначуване і визначальне можуть не уподібнювати один одному свої форми як у категорії роду (*йому – надії*), так і в категорії числа (*нам – надії*).

Уподібнення апозитивного означення займеннику в категорії відмінка актуалізується й тоді, коли прикладка приєднується до своєї синтаксичної домінанти за допомогою частки *як*, у тому числі й у порівняльному звороті.

Наприклад:

Йому, як представнику влади, потрібно прийняти правильне рішення. Їй, як представнику влади, потрібно прийняти правильне рішення.

Або ось такі вірші Т. Г. Шевченка:

Прилітайте, ж, мої любі,

Тихими речами

Привітаю вас, як діток,

І заплачу з вами [10, с. 353].

Актуалізується уподібнення у відмінку й стає маркером прикладки в конструкціях із варіантними синтаксичними зв'язками, якщо саме відмінкова форма вказує, якому з двох компонентів мовленнєвого ланцюга ставиться у відповідність апозитивне означення, як це має, наприклад, місце в таких двох фраззах:

Ігнорування всього цього, як чуже нам явище, абсолютно неможливо.

Ігнорування всього цього, як чужого нам явища, абсолютно неможливо,

або якщо смислові відношення в таких конструкціях недостатньо прозорі, як, скажімо, у таких віршах А. Малишка:

Птиця почистила синії крила,

Слухала, слухала – і заспівала.

Я схвилювався – доросла людина, –

В добрій, у світлій, у щасній надії... [1, с. 164]

У перших двох фраззах маркуються конструкції *ігнорування – явище і всього цього – явища*, у наведених віршах А. Малишка – конструкція *я – людина*.

Вище зверталася увага на те, що прикметник може уподібнювати свою форму не субстантиву, а дієслову. Це, зрозуміло, окремий випадок, пов'язаний із тим, що з одного боку, дієслово минулого часу може змінюватися за родами, з іншого ж, особовий

займенник 2 особи на відміну від займенників 3 особи не має граматичної форми роду. Але сам відзначений факт, на наш погляд, досить примітний, тому що він указує на принципову можливість включати в систему лінгвістичних об'єктів, зв'язаних з уподібненням словоформ, не тільки субстантиви й ад'єктиви, як це зафіксовано в нормативних граматиках сучасної української мови і відповідних навчальних посібниках [3; 4; 9], але й інші частини мови, зокрема дієслівні форми.

Уподібнення словоформ як маркер їхньої синтаксичної і смислової зв'язаності може здійснюватися в конструкціях, компоненти яких перебувають між собою в підрядних відношеннях і це цілком нормальна для сучасної української мови ситуація, причому не тільки при власне узгодженні, кореляції чи контактуванні, коли уподібнюються одна одній форми субстантива й ад'єктива, але й при конструктивному об'єднанні парадигматичних класів слів, і зокрема різних форм українського дієслова (Пор.: *Він прийняв це рішення, добре обдумавши можливі наслідки*), а також при розчленуванні або, скажімо, поясненні. Однак досить часто в українській мові мають місце й конструкції, у яких компоненти, що уподібнюються, не утворюють власне синтагми, у сосюрівському тлумаченні терміна, і, отже, не перебувають між собою в ієрархічних (підрядних) відношеннях. Можливе уподібнення й таких словоформ, між якими взагалі немає ніякого власне синтаксичного зв'язку. Найтиповіша ситуація, у якій має місце такого типу уподібнення, – це координація форм підмета й присудка у двоскладному реченні, й уподібнення координації може здійснюватися не тільки в категоріях роду, числа й особи, але й у категорії відмінка, якщо йдеться, зокрема, про складений іменний присудок.

Аналогічно координації відбувається уподібнення присудка формі звертання, у тому числі й категорії роду. Однак звертання можуть уподібнювати ті або інші свої форми й практично всі інші члени речення, не пов'язані з координацією як особливим синтаксичним зв'язком.

У сучасній українській мові може мати місце уподібнення якогось компонента вставленої конструкції тому чи іншому члену основної частини речення, причому в найрізноманітніших граматичних категоріях, тобто уподібнення словоформ, які не є гілками одного дерева залежностей.

І нарешті, уподібнення як один із засобів реалізації синтаксичного зв'язку може маркувати сурядний зв'язок між тими чи іншими компонентами мовленнєвого ланцюга й детермінувати їх синтаксичні функції як у конструкціях з блоковою їх структурою (співвідношенням), так і в конструкціях з нерозчленованими синтаксичними рядами. Здійснюватися уподібнення однієї словоформи іншій словоформі може при цьому практично в усіх граматичних категоріях спільних для слів, які вступають у відповідні синтаксичні відношення, особливо, якщо це стосується дієслівних форм, що є однорідними членами речення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Антологія** української поезії. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1958. – Т. 4. – 512 с.
2. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
3. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Л. П. Грищенко. – Рад. школа, 1982. – 208 с.
5. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
6. **Марузо Ж.** Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
7. **Меншиков І. І.** Структура простого речення в сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 64 с.
8. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
9. **Удовиченко Г. М.** Словосполучення в сучасній українській мові / Г. М. Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – 228 с.
10. **Шевченко Т. Г.** Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К.: Вид. дім. «Школа», 2002. – 638 с.

Надійшла до редколегії 11.01.2013